

PROCESUL DEFINIRII INSTITUȚIEI VOIEVODALE ÎN SFERA DE INFLUENȚĂ A BIZANȚULUI

Cosmin-Ștefan COSTINESCU
SCOSAAR, filiala Cluj-Napoca

The Voivodship Definition Process under the Influence of Byzantine Rule ABSTRACT

The evolution of the Slavic dignity of voivode has been influenced by the contact of the people who have used the aforementioned dignity with Byzantine administrative institutions and culture. This contact was part of the diplomatic efforts of the Byzantine Empire to protect its Danubian frontier and that of Constantinople. This policy proved successful starting from the middle of the IXth century with the reign of Michael III until the Komnenoi Dynasty. The main elements of this diplomacy were conversion to Christianity, offering imperial princesses in marriage and bestowment of imperial titles on the leaders.

The populations that we shall consider for this paper are the Bulgarians, Serbs, Russian and Magyars. The first step to form any form of administration was the adoption of Christianity by its leaders, as is the case with the Bulgarians and the Rus. Eventually, the voivode had evolved to become a territorial governor with military attributes, thus maintaining his basic military rank.

In the case of the Bulgarians, the main Byzantine administrative rank that contributed to the formation of what was to become the dignity of voivode during the Second Bulgarian Empire was the strategos. The formation was facilitated by the similarities of their functions and, of course, direct contact with the strategos, bearers of such titles serving under the Bulgarian khans. Also, the territories of the First Bulgarian Empire did come under Byzantine rule during the reign of Basil II, who brought them under the direct administration of strategoi.

For the Rus, the voivode was the knyaz's main military advisor. After the death of Yaroslav the Wise, the Kievan Rus state maintained its unity, but only nominally, each of Yaroslav's sons and nephews ruled their princedoms virtually independent of Kiev, the seat of the Grand Knyaz. This situation permitted them to become kingmakers and influence the succession to the throne and political life of each princedom due to their military power and reliance of the leader on them.

In the medieval Serbian Kingdom and then empire, the voivode represented a military governor, and the grand voivode represented the highest military dignity and a very influential member of the court. The main Byzantine dignity that influenced the grand voivode was probably the *megas doux* (grand duke) who during the Komnenoi was initially high admiral but had also command over land forces. The influence of the nobles, and among others, the grand voivode, was caused mainly by the complex realities within Dušan's empire and the maintenance of the balance between Greek and Serbian nobles and administrators. During the reign of the despot Ștefan Lazarević, the voivodes represented influential territorial governors with military attributes. As for the Slavs that lived in Montenegro, there existed the tradition of the election of a voivode by the elders, with influences from the Serbian Kingdom/ Empire. Also, this tradition existed during the Venetian dominance in the area, the voivode being elected after they received the approval of Venice. Later, another case can be observed, the election of two voivodes as a consequence that a part of the people were Venetian loyalists.

The Magyars have an interesting case, using the Slavic dignity of voivode in Transylvania, the voivode of Transylvania being one of the highest dignitaries in the Kingdom of Hungary. A link may exist between the voivode and the Magyar *gyula*, first time made by the Byzantine

emperor Constantine VII, the two being similar from the point of view of their military ranks. There is also the idea that *gyula/gylas* may be the basis for the voivode of Transylvania. Of course, further study must be made as concerns this assumption, primarily because of the tendency of the Magyars to keep local institutions, like the Ban of Croatia, for example.

Cuvinte-cheie: administrator, militar, lider, diplomație, creștinism, demnitate

Keywords: administrator, military, leader diplomacy, Christianity, dignity

Pentru a putea înțelege mai bine evoluția demnității de voievod este necesară o abordare comparativă. De asemenea, din cadrul acestui proces nu trebuie ignorată influența provenită din partea Imperiului Bizantin asupra populațiilor cu care a intrat în contact. Pentru acest scurt studiu, popoarele pe care le vom avea în vedere sunt bulgarii, sârbii, rușii și maghiarii. Vom face și o scurtă privire asupra situației din Muntenegru, acest areal fiind în contact cu sferele de influență ale Constantinopolului și Romei. Astfel, vom încerca să vedem cum a evoluat această instituție în cadrul popoarelor enumerate.

O primă sursă care sugerează existența instituției voievodale provine din secolul VI, prin intermediul manualului de tactică militară *Strategikon* al lui Mauricius. Din cadrul acestui manual aflăm că Anții și Sclavinii nu reprezintă un popor unit, ci sunt împărțiți în triburi, având fiecare propria căpetenie. De asemenea, suntem informați că aceste triburi se află în conflict între ele¹. Tot de la autorul acestui tratat militar avem o informație cheie legată de instituția voievodală, informație care este mai degrabă un avertisment. Mauricius transmite romanilor faptul că, în cazul unei agresiuni venite din exterior, slavii vor renunța la conflictele lor interne și se vor uni sub un singur conducător². Caracterul militar al societății slavilor este exemplificat prin existența anturajului militar al liderului și anume *drujina*³. De asemenea, principalul factor în luarea deciziilor din cadrul societății era reprezentat de adunarea numită *veche*. Această adunare, pe timp de conflict, alegea un conducător comun care să conducă operațiunile militare, voievodul, iar rolul de conducător militar suprem se încheia după terminarea conflictului⁴. Tot în această situație uniunea dintre triburi lua sfârșit, revenindu-se la situația de dinainte precum și la conflictele anterioare⁵.

Cea mai timpurie sursă în care apare menționată demnitatea de voievod este *Zakón Súdnyi Liúdem* - „Lege pentru judecarea omului de rând”⁶. Instituția

¹ Barford 2001, p. 68; Kmietowicz 1976, p. 136.

² Barford 2001, p. 128; Kmietowicz 1976, p. 136.

³ Curta 2004, p. 315; Barford 2001, p. 126.

⁴ Kmietowicz 1976, p. 140.

⁵ Curta 2004, p. 321.

⁶ Biliarsky 2011, p. 361.

voievodală apare menționată în cadrul celui de-al treilea articol al acestui cod de legi care, din punct de vedere cronologic, este datat undeva între sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului următor. Articolul vizat se referă la împărțirea prăzii de război și stipulează că: „Dacă sunt unii fie ei comiți, fie ei oameni de rând care au fost curajoși, fie au făcut fapte eroice, atunci dacă este vreun cneaz sau voievod, să dea din partea cneazului, împărțind-o cum trebuie, celor care au luptat...”⁷.

Prima sursă documentară în care apare demnitatea de voievod este lucrarea *De administrando imperio* a lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul. În contextul războiului dintre turci și pecenegi, basileul amintește de așezarea unei părți a turcilor în „*Atelcuzu*”, cu „*voievodul și conducătorul lor Levedias*”⁸. În spațiul slav, demnitatea de voievod este varegul Blud, voievod al lui Yaropolk menționat de Cronica Primară Rusă și participant decisiv în ascensiunea pe tronul kievean al lui Vladimir împotriva fratelui său⁹.

Diplomația imperială la frontiera dunăreană

Pentru a putea înțelege diplomația imperială în cadrul acestui spațiu, trebuie să clarificăm concepția imperială asupra lumii în care influența ei se întindea. Dunărea reprezenta un punct de tranzit pentru populațiile ce soseau pe pământurile continentului european din stepele asiatice. Limesul dunărean reprezenta un obiectiv dificil de apărat, astfel îl putem mai degrabă încadra nu doar ca o frontieră, ci ca un front de luptă, străpuns de aceste populații asiatice pentru a ajunge în Balcani. Un factor ce dădea imbold acestor invazii era reprezentat de capitala Imperiului Roman de Răsărit, Constantinopol.

Principala direcție dinspre care Constantinopolul putea fi atacat era Tracia, în schimb defensiva capitalei era mult mai puternică din direcția Asiei Mici datorită flotei. Polybius ne informează din Antichitate că vechiul oraș Byzantion se confrunta cu probleme identice Constantinopolului, principalii agresori fiind tracii.

Eforturile diplomatice din cadrul frontierei dunărene erau adresate slavilor. Aceste eforturi au fost diferite în funcție de împărat. De exemplu, avem tratate cu rol defensiv încheiate de Iustinian, iar pe de altă parte avem o politică agresivă inițiată de către Iustin al II-lea, respectiv Mauricius. Un alt exemplu este alianța încheiată de către Heraklius cu sârbo-croații împotriva Khaganatului Avar. Principalele două consecințe ale acestor acțiuni diplomatice au fost pătrunderea în imperiu a slavilor, respectiv înființarea statului bulgar la sudul Dunării.

Principalul scop al diplomației imperiale la Dunăre era reprezentat de în-

⁷ Petkov 2008, p. 48-49.

⁸ Constantine Porphyrogenitus 1967, p. 171.

⁹ Hazard Cross et alia 1953, p. 92-93.

cercarea de extindere a influenței dincolo de Dunăre, prin crearea unor state satelit care aveau să adopte religia creștină și ale căror conducători urmau să fie supuși ai împăratului. În cadrul acestei diplomații, creștinismul avea un rol capital, religia creștină fiind unul dintre pilonii existențiali ai Imperiului Bizantin. De asemenea, creștinismul contribuia la viziunea asupra lumii pe care o aveau bizantinii, conform căreia lumea civilizată era sinonimă cu lumea creștină. Termenul folosit pentru a defini lumea creștină era cel de *Oikoumene*, a cărei unic conducător era împăratul care domnea din Constantinopol¹⁰.

Termenul de *Oikoumene* se traduce ca „pământul locuit”, iar sensul său a variat de-a lungul timpului. În timpul Antichității, termenul era folosit pentru a defini Pământul ca planetă. Al doilea sens era acela de lume civilizată, lume locuită. De obicei, termenul era folosit în context cu Imperiul Roman sau cu bazinul Mării Mediterane. Datorită literaturii cu caracter creștin, termenul a căpătat o altă formă, având drept semnificație lumea lui Hristos sau lumea în care sunt înfăptuite tainele creștine. Termenul este folosit și de către patriarh în titulatura sa (*oikoumenikos patriarchos*), fiind adoptat în secolul al VI-lea. Acest gest avea puternice ramificații politice, deoarece, prin însușirea acestei titulaturi, patriarhul din Constantinopol se arăta ca fiind primatul întregii biserici creștine. Folosirea acestei denumiri a adus biserica constantinopolitană în conflict cu cea romană¹¹.

De asemenea, introducem în acest context și imaginea despre împărat. Un rol important în acest sens l-a avut poetul Agathias în același secol VI, în timpul domniei lui Iustinian, prin extinderea autorității imperiale asupra întregii lumi creștine. După Marea Schismă din 1054, autoritatea imperială în concepția bizantină se referea la întregul spațiu creștin ortodox. Astfel, toți cei care locuiau în acest spațiu datorau supunere împăratului. Această concepție a termenului de *Oikoumene* a dăinuit până în anul 1453, anul în care Imperiul și-a încheiat existența.

Conform acestei concepții, fiecare populație avea un loc în funcție de mai mulți factori și anume: gradul de cultură al națiunii, cât de independent era conducătorul statului și sprijinul militar pe care aceștia îl puteau oferi imperiului. În această sferă avem slavii ortodocși reprezentați de sârbi, bulgari, respectiv ruși¹². În acest sens, și termenul de *barbar* a suferit modificări. Acesta nu se mai referea la cei care nu vorbeau limba greacă sau latină, ci a devenit sinonim cu cel ce nu adera la religia creștină. Astfel, cel ce adopta creștinismul pierdea, de asemenea, și statutul de barbar.

Creștinismul, în cadrul diplomației bizantine, a avut un caracter expansio-

¹⁰ Obolensky 1994, p. 8-11.

¹¹ Kazhdan 1991, p. 1518.

¹² Obolensky 1994, p. 11.

nist, perioada de maximă eficiență a acestei practici fiind între secolele IX-XII, începând cu botezul hanului Boris de către Mihail al III-lea, până în timpul dinastiei Comnenilor. Această practică însemna o continuare a utilizării *foedus*-ului practicat din Antichitate, pentru a da naștere unor state care să fie supuse basileului. În plus, autoritățile bizantine încercau să ofere impresia unei autonomii față de Constantinopol, prin conferirea asupra liderilor acestor state de titluri provenite chiar de la curtea imperială. Acordarea de titluri avea un scop dublu, flatarea acestor mici conducători, precum și integrarea lor în lumea bizantină. În cadrul acestor practici mai erau întâlnite și căsătoriile cu prințese bizantine sau acordarea unor însemne ale puterii care să ofere legitimitate¹³.

Exemple ale unor astfel de titluri avem în cazul unei căpetenii numite Esagis ce purta titlu de *spatarokandidates* și arhonte al Slavilor Albi. O altă căpetenie de la care nu ne-a rămas numele purta titlul de *spatarius*. Alte asemenea titulaturi întâlnim la nivelul secolelor VII-VIII în cazul bulgarilor. Astfel este un personaj Mauros, care a pătruns în cadrul ierarhiei administrative bizantine purtând titlul de *patricius*. Suntem informați și despre unul dintre fiii hanului Kubrat, purtând titlurile de *hipatius* și arhonte. Acestuia i s-au oferit aceste titluri de către bizantini pentru a crea instabilitate în rândul elitei bulgare: „Maica Domnului, ajută-l pe Tarasius *hipatus* și arhonte al Kouverilor”. Astfel de exemple de titluri au ajuns și la hani, hanul Tervel primind titlul de *Caesar*: „Maica Domnului, ajută-l pe *caesar*-ul Tervel”¹⁴.

Definirea instituției voievodale în cadrul statului bulgar

Informații legate de organizarea din timpul Primului Țarat Bulgar avem din inscripția de la Hambarli, datată în anul 813, ce vorbește despre organizarea armatei bulgare și pregătirile întreprinse pentru conflictul cu bizantinii. În acest caz, avem menționate titulaturile celor două căpetenii principale ale armatei bulgărești, și anume, *ichurgu-boila* Tuk, sub comanda căruia se afla flancul drept, respectiv *khavhanul-boila* Iravtais, care se afla la comanda flancului stâng. Un lucru interesant ce poate fi observat în cadrul acestei inscripții este numele unor strategii ce se aflau în subordinea acestor căpetenii bulgare și anume: Gregoras, Leon, Gianis, Kordil și Vardan¹⁵.

În Imperiul Bizantin, demnitatea de strateg era reprezentată în timpul secolelor VII-XI de comandantul militar și guvernatorul themelor. În cadrul acestor unități administrative, soldații erau împroprietăriți cu o bucată de pământ, în schimbul căreia aceștia prestau serviciu militar. Acești soldați se aflau sub comanda strategului, care răspundea în fața împăratului, suveranul bizantin

¹³ *Ibidem*, p. 13-17.

¹⁴ Petkov 2008, p. 1-2.

¹⁵ *Ibidem*, p. 7; Biliarsky 2011, p. 362.

fiind și cel care îl numea în funcție¹⁶. În situația pe care am arătat-o mai sus însă, ei se aflau sub comandă bulgară, fiind, în plus, creștini.

Un „strateg al creștinilor” numit Leon apare menționat în *Synaxarium*, mort în urma persecuțiilor împotriva creștinilor întreprinse de hanul Omurtag. Așadar, putem remarca prezența în serviciul militar al hanului bulgar a unor strategii bizantini, până în momentul în care conducătorul bulgar nu a mai considerat necesare serviciile acestora¹⁷. În continuare, întrebarea care se pune este: ce legătură există între demnitatea de voievod și cea de strateg?

În opinia istoricului bulgar Ivan Biliarsky, din punct de vedere etimologic cei doi termeni de *strateg*, respectiv *voievod*, sunt formați în aceeași modalitate, *voie* ce înseamnă „armată”, respectiv *voda*, „a conduce”. În același timp, *strategul* provine de la *Stratos*, care înseamnă „armată” și *ago*, „a conduce”. Astfel, se poate observa o preluare într-un mod rudimentar, nefinisat, a instituției de strateg care va sta la baza instituției de voievod. Contribuții importante pentru această tranziție sunt contactul direct cu instituția de strateg și utilizarea limbii grecești în cadrul Primului Țarat Bulgar¹⁸.

Cei doi factori care au adus schimbări majore în Bulgaria au fost adoptarea creștinismului de către Boris, precum și încheierea procesului de slavizare a bulgarilor, mai puțin numeroși, lăsând deoparte vechile lor tradiții și privilegiile, poporul bulgar uniformizându-se prin adăugarea elementelor de cultură bizantină¹⁹. Al doilea factor este reprezentat de lichidarea statului bulgar de către Vasile al II-lea din dinastia Macedoneană în 1018²⁰. Astfel, drept consecință, au luat ființă două theme: Bulgaria și Paradunavon, care din punct de vedere teritorial se încadrau între Dunărea de Jos și Balcani²¹.

O informație cât se poate de interesantă aflăm de la istoricul bizantin Kekaumenos, conform căreia bulgarii, în limba lor, atunci când se referă la „strateg” utilizează termenul de *chelnik*. Cuvântul care stă la baza acestui termen este *celo*, care înseamnă „frunte”, în acest context având sensul de căpetenie. Din punct de vedere administrativ, *chelink*-ul era folosit în Serbia, evoluând sub mai multe forme. În Bulgaria, acesta nu avea nici o funcție administrativă, ci era folosit în relație cu strategul pentru a-l desemna ca fiind „capul” unei cetăți²². În secolul XI, instituția strategului nu mai reprezenta comandantul unei theme, ci s-a transformat într-un comandant al cetăților²³.

¹⁶ Obolensky 2002, p. 89.

¹⁷ Biliarsky 2011, p. 362-363.

¹⁸ *Ibidem*, p. 361-363; Biliarsky 2001, p. 81.

¹⁹ Fine 1991, p. 128-129.

²⁰ Obolensky 2002, p. 150-151.

²¹ *Ibidem*, p. 232-233.

²² Biliarsky 2011, p. 363-365.

²³ Madgearu 2007, p. 73.

Mențiuni despre demnitatea de „voievod” apar în cadrul celui de-al Doilea Țarat Bulgar. În acest sens vom da drept exemplu „*Synodikon* din Duminica Ortodoxiei”, în anul 1211, în versiunea sa bulgară denumită „*Synodikon-ul Țarului Boril*”²⁴. Aici putem observa apariția titlurilor *voevoda* și *veliky voevoda*, cum este cazul lui Baldju, care apare cu titlul de voievod și este amintit pentru sacrificiul făcut pentru a-l salva pe stăpânul său. Un alt exemplu este marele voievod Constantin, care în urma călugăriei a luat numele monastic de Theodule. Mai avem, de asemenea, un personaj pe nume Dobromir, dar din titulatura pe care o purta nu a mai rămas decât „Marele”. În acest sens, se pot specula două variante: acest Dobromir fie purta titlul de mare voievod, fie mare *primikur*²⁵.

Legat de autoritatea pe care o aveau voievozii, primim detalii de la *Analele Apocrifice Bulgare* care ne informează în felul următor: „El va transforma armele în unelte și săbiile în secure, oamenii simpli vor trăi precum boierii, boierii precum voievozii, iar voievozii precum țarii”²⁶. În cadrul acestei ierarhii se poate observa că voievozii sunt puși doar în urma țarului și, având în vedere caracterul militar al demnității, voievodul avea rolul de comandant militar.

Astfel, prin cumularea tuturor acestor factori: utilizarea limbii grecești în Primul Țarat Bulgar, contactul cu demnitatea de strateg, transformarea teritoriului statului bulgar în theme, alături de o dominație timp 165 de ani a Bizanțului asupra acestora s-au creat condițiile necesare pentru apariția instituției voievodale ca lider militar și guvernator teritorial în al Doilea Țarat Bulgar.

Instituția voievodală în Rusia Kieveană

Pentru a putea înțelege evoluția instituției voievodale în Rusia Kieveană, aceasta trebuie privită paralel cu instituția de cneaz. *Analele Bertiniani* ne oferă informații cu privire la originea suedeză a varegilor²⁷, dar și mai interesantă este informația despre conducătorul lor care purta titulatura de *khagan*²⁸. În acest sens dăm drept exemplu o inscripție aflată în Mănăstirea Sfânta Sofia din Kiev, mănăstire ctitorită de către Yaroslav cel Înțelept, dar inscripția a fost datată în timpul fiului său Sviatoslav. Ea sună în felul următor: „Doamne, salvează-l pe domnul nostru khaganul”. Această inscripție a dus la formularea mai multor teorii: titulatura a fost folosită pentru a ridica la rang de egalitate pe liderul rus cu khaganul khazar sau a fost utilizată drept o alegorie ori ca o reminiscență a dominației khazare asupra rușilor, titlul având rolul de a arăta independența față de Bizanț. Comparând khaganul khazar, respectiv această titlatură acordată lui

²⁴ Petkov 2008, p. 249.

²⁵ *Ibidem*, p. 259.

²⁶ *Ibidem*, p. 209.

²⁷ Hazzard Cross et alia 1953, p. 41.

²⁸ *Ibidem*, p. 46.

Yaroslav cel Înțelept, o remarcă care poate fi făcută este legată de populațiile aflate sub cei doi lideri. Din punct de vedere etnic, khaganul khazar avea sub conducerea sa o populație eterogenă, lucru care nu este valabil pentru situația conducătorului rus, dar evoluția celor două instituții, cneazul, respectiv voievodul este influențată de khaganat²⁹. De asemenea, adăugăm că principala influență asupra demnității de voievod în cadrul statului rus este cea a demnității khazare de *bak*³⁰.

Momentul cheie care a însemnat renunțarea la această titulatură de khagan a fost creștinarea lui Vladimir³¹, începând astfel să fie utilizate titlaturile de cneaz, respectiv mare cneaz³². În timpul domniei lui Vladimir cel Mare, în statul kievean încep să se dezvolte centre urbane ca Novgorod, Suzdal, Rostov și Halich. Centrul statului era Kiev-ul, reședința marelui cneaz. Toate aceste centre urbane aveau în fruntea lor pe fiii marelui cneaz, indiferent că erau sau nu legitimi.

Din punct de vedere al succesiunii, titlul de mare cneaz revenea fiului cel mare, iar restul orașelor și al teritoriilor erau împărțite celorlalți fii. Acest sistem se baza în primul rând pe respectul reciproc dintre frați, lucru care avea să eșueze³³. În vederea evitării conflictelor între propriii fii pentru succesiunea la tron în urma morții sale, Yaroslav cel Înțelept a impus sistemul succesiunii pe bază de senioritate. Astfel, în linia de succesiune se afla fiul cel mare al lui Yaroslav, următorul fiind apoi al doilea născut, fratele mai mic al marelui cneaz. În urma morții lui Yaroslav cel Înțelept, împărțirea s-a făcut în felul următor: Iziaslav a devenit mare cneaz, iar împreună cu titlatura a primit orașele Kiev, respectiv Novgorod; Tmutarakan și Chernigov i-au fost acordate lui Sviatoslav; Vsevolod a moștenit Pereislav și Rostov-Suzdal; Viacheslav a moștenit Smolensk, iar Igor, Volhynia. Această împărțire nu a reușit să pună capăt conflictelor dintre frații rurikizi.

Un compromis va fi atins în anul 1097, când Vladimir Monomahul convoacă o adunare a cnezilor la Liubech. În urma acestei adunări, succesiunea pe bază de senioritate a fost înlocuită cu primogenitura, fiecare dintre cnezi domnind practic independent asupra teritoriului pe care îl avea în stăpânire, astfel statul kievean s-a transformat într-o confederație. Însuși Vladimir Monomahul, inițiatorul acestei adunări, a încălcat înțelegerea în anul 1113, când a fost de acord să ocupe tronul kievean, creând astfel propria sa ramură a dinastiei rurikide. Conflictelor dintre cnezi nu vor lua sfârșit³⁴.

²⁹ Hanak 2014, p. 146-149.

³⁰ *Ibidem*, p. 151.

³¹ Nicolle et alia 1999, p. 11.

³² *Ibidem*, p. 15.

³³ Subtelny 2000, p. 70.

³⁴ *Ibidem*, p. 82-83.

Principalii învingători ai conflictului dintre cnezi și a fragmentării statului kievean au fost liderii militari ai drujinelor acestora, voievozii³⁵. Voievozii au fost considerați încă de la începutul stabilirii autorității rurikide asupra slavilor răsăriteni ca instigatori la revolte împotriva autorității noilor stăpâni. Acești voievozi erau priviți drept stavile împotriva efortului de centralizare a statului întreprins de către cnezi, aceștia fiind de asemenea acuzați și pentru războaiele de succesiune dintre rurikizi. În acest spirit este prezentată povestea lui Blud, voievod al lui Yaropolk, contribuind decisiv la asasinarea acestuia și succesiunea pe tronul kievean al lui Vladimir cel Mare.

În acest sens, voievozii au devenit principalii factori de decizie în vederea succesiunii pe Tronul de Aur din Kiev, ei fiind cele mai importante persoane din anturajul cneazului și devenind indispensabili pentru principii ruși care erau dependenți de sprijinul lor. Ei au parte de o atitudine plină de ostilitate din partea autorului *Cronicii Primare Ruse*, un motiv major fiind libertățile pe care și le permiteau, fiind priviți ca elemente haotice ce deteriorau buna funcționare a statului kievean, deși o posibilă limitare a puterii lor era cauzată de *Veche*. O cauză a ostilității provenită din mediile bisericești se datorează faptului că principalul susținător al bisericii, cneazul, își avea autoritatea slăbită de acești lideri militari. Momentul în care începe creșterea puterii voievozilor este moartea lui Yaroslav cel Înțelept și introducerea principiului de succesiune pe bază de senioritate³⁶.

Instituția voievodală în cadrul statului sârb

Pentru a putea observa poziția și statutul instituției voievodale în cadrul statului sârb, îl vom da drept exemplu pe voievodul Jovan Oliver Grčinić. Informații despre voievod avem de la scribul Stanislav, care se afla în anul 1342 în slujba voievodului. În cadrul curții statului sârb, Jovan Oliver se afla în rândurile înalților demnitari, purtând titlurile de mare voievod, dar și pe cel de despot. Informația pe care ne-o oferă acest scrib sună în felul următor: „[...] această carte a fost începută și terminată în anii și zilele celui mai înalt și sfânt născut rege Ștefan, când întreaga provincie *Ovche Poljie* era sub conducerea marelui voievod Oliver [...] în mănăstirea marelui voievod de înalte puteri [...] Această mănăstire a fost reconstruită de la fundații și terminată de marele voievod Oliver [...] Această carte a fost scrisă sub domnia Domnului nostru Dumnezeu Hristos sub starețul Theodosius, în al doilea an după terminarea lăcașului de către arhistrategul Mihail, sub comanda domnului marele voievod Oliver, de mâna celui mai păcătos Stanislav”³⁷.

Jovan Oliver a avut un rol important în cadrul intervenției statului sârb în

³⁵ Nicolle et alia 1999, p. 19.

³⁶ Hanak 2014, p. 153-155.

³⁷ Petkov 2008, p. 510-511.

problemele interne ale Bizanțului pentru tronul imperial. El a fost cel care a întâmpinat în localitatea Veles, atunci parte a domeniilor sale, însoțit de trupe, armata lui Ioan Kantacuzenos. O scurtă paranteză poate fi făcută în legătură cu titulatura de despot pe care o purta Jovan Oliver. O astfel de titulatură nu putea proveni decât de la împăratul din Constantinopol, deoarece din punct de vedere cronologic statul sârb nu fusese încă ridicat la statutul de imperiu, pentru a putea fi acordat de Ștefan Dușan.

O posibilă origine a acestei titlaturi poate proveni cândva între anii 1334 și 1335 în urma întâlnirilor dintre Ștefan Dușan și Andronikos al III-lea. O dovadă a influenței acestui demnitar sârb este organizarea întâlnirii dintre Dușan și Kantakuzenos din anul 1342 de la Priștina, Oliver escortând cu o armată pe cea bizantină. Tot în cadrul acestei întâlniri, marele voievod se afla în fruntea celor 24 de nobili care au asistat la întrunire, fiind în același timp, alături de Jelena, soția regelui, printre cei mai activi în cadrul discuțiilor. Gradul său ridicat de implicare era cauzat de faptul că fiica sa urma să se căsătorească, în urma acestei întâlniri, cu Manuel, fiul împăratului. De asemenea, domeniile sale se bucurau de un grad ridicat de autonomie în cadrul statului sârb, teritoriile sale fiind lipsite de prezența reprezentanților regelui, dar și lipsite de trupe regale. Ca urmare a sprijinului oferit lui Dușan în luptele contra tatălui său, Ștefan Deceanski, a fost răsplătit de rege cu mâna soției lui Deceanski, după moartea primei sale soții.

Marele voievod Oliver avea în stăpânirea sa mina de la Kratovo de a cărei argint se folosea pentru a bate propria sa monedă în care era inscripționat numele său, alături de chipul lui Dușan. Oliver avea autonomie și din punct de vedere religios. Aidoma regilor sârbi, a ctitorit mănăstirea Lesnovo, care în anul 1346, a devenit sediul unui episcop, precum și sate drept donație din partea monarhului. Un alt punct interesat este că Jovan Oliver avea dreptul să își numească propriul episcop³⁸.

Demnitatea de mare voievod își are originea în rangul de *Megas Doux*, care în cadrul Imperiului Bizantin echivala cu cea de mare amiral. Această autoritate a fost pentru prima dată introdusă în timpul domniei lui Alexios Komnenos. Ea nu se reducea doar la comanda flotei, ci și a trupelor terestre, cum este exemplul lui Ioan Doukas, rudă a împăratului. În cadrul curții imperiale se afla printre cele mai însemnate demnități, fiind poziționată în ierarhie între *protovestiaros* și *protostrator*. Din punct de vedere a evoluției acesteia, în secolul al XIV-lea *mezas doux* și *protostrator* erau asemănătoare din perspectiva atribuțiilor militare încât nu se puteau distinge. Exemple de purtători ai acestui rang avem și din rândul mercenarilor din Europa de Vest: un astfel de personaj este Roger de Flor³⁹.

³⁸ Fine 1994, p. 297-300.

³⁹ Kazhdan 1991, p. 1330.

Titlurile din curtea imperială au pătruns și în cadrul curții sârbești în urma tranziției de la regat la imperiu, după cum avem cazul voievozilor Preliub și Vojin, care purtau titlul de *Caesar*. Un alt exemplu avem în cazul lui Branko, tatăl lui Vuk, ce purta demnitatea de *sebastokrator*⁴⁰. După dezintegrarea imperiului sârb, voievodul s-a transformat în guvernator teritorial ca urmare a reformelor administrative ale despotului Ștefan Lazarević. Consecința acestor reforme a fost creșterea influenței voievozilor⁴¹, aceștia devenind mai puternici decât kefales, care în timpul domniei lui Ștefan Dușan reprezentau administratori ai orașelor⁴².

Un alt caz în interesant este cel întâlnit la populațiile slave din Muntenegru. În anul 1423, în Zeta, tribul Paștrovići și republica Venețiană au încheiat un acord, iar printre punctele acestuia se preciza dreptul tribului de a-și păstra organizația politică. În urma înțelegerii, tribul Paștrovići își putea alege din rândul membrilor pe cel mai vârstnic pentru a-i conduce. Demnitatea pe care urma să o poarte acest lider era cea de voievod, iar puterile sale erau de ordin militar și juridic. Voievodul era ales an de an, iar alegerea sa trebuia să fie confirmată de venețieni, numele purtătorului titlului voievodal ales în 1423, fiind Radice Grubacevici. Alegerea unui voievod nu era însă o noutate pentru acest areal. Practica era prezentă din timpul lui Ștefan Dușan, care a trimis un guvernator ce purta fie titlul de voievod, fie cel de kefală, aflându-se la conducerea unui sfat format din cei mai venerabili bărbați ai tribului, dar și lideri locali. În urma procesului de descentralizare a imperiului sârb, triburile alegeau un voievod care avea autoritate atât militară cât și legislativă asupra întregului teritoriu.

Din punct de vedere al organizării, tribul pe care l-am dat drept exemplu, Paștrovići, avea în componența sa mai multe triburi, fiecare cu propria căpetenie care reprezenta clanul în cadrul *zbor*-ului, adunarea tribului. În afară de alegerea voievodului, adunarea alegea patru judecători ce urmau să ocupe această funcție până la următoarea întâlnire. La sfârșitul secolului al XV-lea, tribul Paștrovići alegea doi voievozi pe o durată de un an. Apariția celui de-al doilea voievod reprezenta un compromis față de cei cu simpatii venețiene. Din punct de vedere social, aceștia erau organizați în două categorii principale: păstori și mici proprietari de pământ⁴³.

Instituția voievodală în cadrul statului maghiar

Demnitatea de voievod în cadrul regatului maghiar este atestată ca existând în anul 1176, purtătorul ei fiind Leustachius Rátót. Pentru a înțelege

⁴⁰ Fine 1994, p. 310.

⁴¹ *Ibidem*, p. 337.

⁴² *Ibidem*, p. 552.

⁴³ *Ibidem*, p. 517-518.

mai bine însă evoluția rangului, trebuie să privim situația chiar înainte de sosirea maghiarilor în Câmpia Panonică. După cum am putut observa mai sus, titulatura de voievod, cu toate că are o origine slavă, apare pentru prima dată legată de numele unei persoane în relație cu căpetenia maghiară Levedias. De asemenea, ne informează Constantin al VII-lea, fiecare trib maghiar avea în fruntea lui propria căpetenie, pe care acesta îi numește voievozi⁴⁴.

Pentru a înțelege mai bine această evoluție, va trebui să observăm ierarhia din cadrul Confederației Maghiare. În acest sens vom apela la doi geografi: Gardizi și Ibn Rustah. Aceste două surse ne informează că, la conducerea maghiarilor se află un *kende* și un *gylas*; între aceștia, *kende* deținea o putere nominală, în timp ce *gylas* reprezenta comandantul militar, având puterea de a numi la rândul său alți demnitari⁴⁵. De subliniat totuși este faptul că titulatura de *gyula/gylas*, cum este prezentată în sursele islamice și grecești, reprezintă o preluare a titlului de *jila* din ierarhia khazară⁴⁶. Textele celor două surse ne informează în felul următor, începând cu Ibn Rusta: „Maghiarii sunt o rasă a turcilor, iar conducătorul lor călărește alături de călăreți în număr de 20.000. Conducătorul lor se numește *künde*, dar titlul este unul nominal, pentru că numele omului care este în realitate rege peste ei se numește *jila* și toți maghiarii ascultă de *jila* în chestiuni militare și apărare și de genul”. Gardizi spune: „Acești maghiari sunt un tip de turci. Conducătorul lor călărește alături de 20.000 de războinici. Pe acest conducător îl numesc *künde*. Acesta este titlul celui mai mare dintre regii lor. Acel lider care desemnează funcționarii îl numesc *Jula*. Ceea ce *Jula* ordonă, maghiarii fac”⁴⁷. De subliniat este faptul că aceste informații provin de la scrieri anterioare, începute inițial de către Ibn Khurdādhbih (undeva în intervalul între 885-886), continuate apoi de către al-Jayhani, preluate de către Ibn Rustah, apoi de către Gardizi⁴⁸.

Alte informații ne oferă Constantin al VII-lea, care spune că cele opt triburi erau conduse de propriul lor lider, însă acestea datorau supunere și ascultare *arhontelui*, descendent al lui Árpád. De asemenea, împăratul bizantin ne informează că la conducerea confederației mai erau purtători ai demnităților de *gylas* și *kharchas*, amândoi având puteri de judecător. Demnitatea de *gylas* era superioară celei de *kharchas* și o informație cheie este aceea că aceste două titluri reprezintă demnități și nu nume proprii⁴⁹. Datorită apropierii cronologice a acestor surse, putem avea o imagine asupra organizării Confederației Maghiare. În plus, prin folosirea de către Constantin al VII-lea a demnității de voievod

⁴⁴ *Ibidem*, p. 171.

⁴⁵ Róna-Tas 1999, p. 343; Róna-Tas 2007, p. 275.

⁴⁶ Zimonyi 2016, p. 120.

⁴⁷ Róna-Tas 1999, p. 343.

⁴⁸ Róna-Tas 2007, p. 275.

⁴⁹ Constantine Porphyrogenitus 1967, p. 178-179.

pentru căpeteniile maghiare, se poate observa că cele două instituții sunt analoage, ambele reprezentând denumirea pentru un lider militar.

Pentru a înțelege mai bine procesul definirii instituției voievodale la maghiari trebuie să tratăm relația dintre *gyula* și liderul confederației maghiare. Anul 955 și bătălia de la Lechfeld au reprezentat un punct de schimbare în cadrul structurii interne a confederației maghiare, dar și din punct de vedere extern⁵⁰. Un prim pas între relațiile dintre *gyula* și Géza este căsătoria celui din urmă cu fiica lui *gyula*, cel botezat la Constantinopol, lucru ce reliefează importanța acestuia în cadrul confederației maghiare⁵¹. Géza este cel care începe să centralizeze puterea în statul maghiar în jurul persoanei sale, eliminând membri ai familiei arpadiene ce puteau reprezenta un pericol pentru autoritatea sa. Ultimul pericol din familia sa a rămas doar Koppány, fiul lui Zerind cel Chel. De asemenea, Géza încerca să elimine succesiunea bazată pe senioritate și a impune succesiunea pe bază de primogenitură pentru ca fiul său, Vajk, să îl poată succeda în fruntea maghiarilor. În acest scop, Géza începe să se apropie de Sfântul Imperiu Romano-German, prin cedarea de teritorii în Bavaria, respectiv Moravia. De asemenea, l-a căsătorit pe fiul său cu Gisela, sora împăratului Henric al-II-lea.

Se poate marca astfel începutul procesului de creștinare a maghiarilor. Acest proces va fi concretizat de către Vajk, purtând acum numele de Ștefan, învingându-l pe Koppány, principalul său adversar pentru conducerea maghiarilor ce invoca dreptul său conform principiului seniorității⁵².

De asemenea, noua orientare politică a atras după sine și apropierea de Sfântul Scaun și orientarea spre creștinismul roman⁵³. Aceasta a însemnat și sprijin militar în favoarea lui Ștefan, în conflictul împotriva lui Koppány, și preluarea puterii în statul maghiar⁵⁴. Astfel, a rămas un singur obstacol ce putea contesta autoritatea lui Ștefan, și anume unchiul său *gyula* din Transilvania, Ștefan trimițându-i a patra parte din corpul lui Koppány⁵⁵.

Deși era unchiul regelui pe linie maternă a regelui, *gyula* nu putea urca pe tron deoarece nu era un membru al dinastiei Arpadiene. În schimb, amenințarea pentru regele Ștefan venea de la însemnătatea lui *gyula*, care, în primul rând, la acest nivel cronologic, trebuie privită drept numele unei demnități și nu numele unei persoane. Într-adevăr, demnitatea se va transforma în nume, iar în acest sens dăm exemplu familia nobiliară Kán, a cărui prim membru cunoscut purta numele de Gyula (Julius) Kán. De asemenea, din punct de vedere al tradiției

⁵⁰ Engel 2001, p. 26.

⁵¹ *Ibidem*, p. 24.

⁵² *Ibidem*, p. 26-27.

⁵³ Lupaș 1944, p. 91.

⁵⁴ Engel 2001, p. 39.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 27.

genealogice, această familie nobiliară pretinde că este descendentă dintr-un purtător al acestei demnități⁵⁶.

Privind lucrurile din perspectiva atribuțiilor pe care le deținea *gyula*, trebuie înțeles faptul că uniunea dintre Sarolt și Geza era una de ordin politic. Diferența însă dintre acești doi poli de putere era reprezentată de orientările religioase. Proaspătul regat maghiar se afla sub sfera de influență a creștinismului roman, în timp ce *gyula* se afla în sfera ritului grecesc. Așadar, ținând cont de acest considerent, *gyula* reprezenta o rămășiță a vechii confederații maghiare care nu puteau coexista în noile realități din Pannonia. Cronicile medievale dau ca justificare pentru acțiunea regelui Ștefan faptul că unchiul său era păgân, motiv pentru care monarhul maghiar a pornit contra lui.⁵⁷ Acest conflict s-a încheiat cu *gyula* predându-se în fața nepotului său, fiind trimis în Ungaria și arestat pentru tot restul vieții sale⁵⁸.

Apelând la cronicile medievale, în *Gesta Hungarorum*, magistrul P. relatează că după victoria lui Tuhutum asupra lui Gelou urmașii acestuia au condus Transilvania până în vremea lui Gyula cel Tânăr⁵⁹. De asemenea, atât cronică lui Simon de Kéza cât și *Cronica Pictată de la Viena* vorbesc despre căpitanul Gyula care s-a stabilit în Transilvania⁶⁰. În plus, *Cronica Pictată* relatează prin intermediul vânătorii mitologice că *gyula* s-a stabilit în vechiul castru roman de la *Apulum*⁶¹. Trecând peste caracterul fictiv al relatării și de faptul că, la nivelul cronologic, când au fost scrise cronicile demnitatea se transformase în nume, trebuie să subliniem faptul că purtători ai titlului de *gyula* se aflau în fruntea Transilvaniei. De asemenea, referindu-ne din nou la cazul lui Levedias și la celelalte căpetenii pe care Constantin al VII-lea Porfirogenetul îi numește voievozi, observăm că aceste două demnități sunt similare din punct de vedere a atribuțiilor. Există în istoriografie, de asemenea, ideea conform căreia purtătorii titlaturii de *gyula* și-au însușit titulatura de voievod⁶². O altă ipoteză este cea căreia populația locală pe care căpetenia maghiară o avea sub conducere îl numea pe *gyula-voievod*⁶³.

Astfel, există posibilitatea ca vechea demnitate din cadrul confederației maghiare să se fi transformat în timpul regatului arpadian în demnitatea de voievod. Totuși, înainte de a trage concluzii, trebuie făcute comparații cu situații prezente în alte spații aflate sub autoritatea coroanei maghiare. În acest sens,

⁵⁶ Sălăgean 2003, p. 252.

⁵⁷ Anonymi Bele Regis Notarii 1934, p. 97; Chronicon Pictum Vindobonense 1937, p. 148.

⁵⁸ Simonis de Keza 1935, p. 93; Chronicon Pictum Vindobonense 1937, p. 148; Anonymi Bele Regis Notarii 1934, p. 97; Lupaș 1944, p. 92.

⁵⁹ Anonymi Bele Regis Notarii 1934, p. 94.

⁶⁰ Simonis de Kéza 1935, p. 88; Chronicon Pictum Vindobonense 1934, p. 136.

⁶¹ Chronicon Pictum Vindobonense 1934, p. 136.

⁶² Sălăgean 2006, p. 84

⁶³ Makkai 2001, p. 403.

dăm un scurt exemplu legat de demnitatea de ban al Croației. Titlatura este menționată pentru prima dată la același Constantin al VII-lea, în lucrarea sa. Împăratul bizantin ne informează despre croați că erau organizați în 11 jupe, iar banul lor se afla în fruntea jupanatelor Kribasa, Litza și Goutziska (Lika, Krbava, Gacka)⁶⁴. De asemenea, instituția a rămas funcțională după uniunea personală dintre regatul maghiar și cel croat.

Concluzii

Așadar, în privința instituției voievodale la vechii slavi, pe care o putem numi faza incipientă a evoluției acestei demnități, aceasta era o instituție militară al cărei purtător, în timpul unui pericol extern, conducea triburile slave. El purta titlul de voievod doar pe durata conflictului.

În cazul bulgarilor, demnitatea nu a existat în Primul Țarat Bulgar, ci în al doilea. Totuși originile instituției voievodale se pot regăsi pe durata primului stat bulgar. În acest sens, dăm ca exemplu activitatea misionară a bizantinilor, dar și acordarea de titluri de la curtea imperială din Constantinopol. Procesul acesta se va contura o dată cu impunerea sistemului administrativ, după introducerea sistemului themelor în urma distrugerii statului bulgar de către Vasile al II-lea Bulgarohtonul. Aceste evenimente vor duce la constituirea instituției voievodale în timpul celui de-al Doilea Țarat Bulgar.

În regatul medieval sârb, demnitatea de voievod reprezenta una dintre cele mai înalte poziții din cadrul curții regale și apoi, pentru scurt timp, la curtea imperială. În timpul imperiului aceștia erau guvernatori teritoriali. De asemenea, demnitatea de mare voievod a fost modelată după cea de *mezas doux* din Bizanț, care reprezenta principalul lider militar precum și al doilea om din regat. Sau, cazul slavilor din Muntenegru, unde am observat obiceiul alegerii unui voievod, cu influențe provenite din mediul sârbesc. Această tradiție este remarcată și în timpul dominației venețiene asupra acestui areal, voievodul fiind ales cu aprobarea Veneției. Putem remarca și apariția a doi voievozi ca urmare a formării unei tabere pro-venețiene.

În cazul rușilor, voievodul își păstrează caracterul militar, fiind principalul asistent în acest sens al cneazului și cel mai important membru al drujinei. Când despre evoluția sa, putem observa influența din mediul khazar a demnității militare de *bak*, „voievodul” fiind echivalent cu această titulatură khazară. De asemenea, ambele reprezentau asistenți militari ai celor doi conducători. În cazul rușilor, creștinismul a jucat rol de simbioză între populația slavă și varegi și consolidarea demnităților slave. În spațiul rusesc influența voievozilor crește la jumătatea secolului al XI-lea după moartea lui Yaroslav cel Înțelept, dar mai ales din cauza principiului de succesiune impus de acesta, ce a dus la conflictele

⁶⁴ Constantine Porphyrogenitus 1967, p. 145; Živković 2012, p. 144.

dintre cnezi pentru care voievozii au devenit indispensabili, voievozii la rândul lor devenind factori de hotărâre în problema succesiunii la tron.

În cazul maghiarilor, putem observa o asemănare cu situația existentă la ruși, prin intermediul influenței khazare și a relației *khagan - bak/kende - gyula*, dintre conducătorul statului, respectiv comandant militar. În cazul maghiarilor, această relație a luat sfârșit o dată cu acceptarea creștinismului roman de către Vajk/Ștefan și arestarea unchiului său ce purta demnitatea de *gyula/gylas*. După cum am putut observa, din punctul de vedere al surselor, *gyula* este asemănător cu voievodul. Interesant totuși că, în cazul maghiarilor, spre deosebire de bulgari de exemplu, demnitatea de voievod este mai timpurie, după cum avem cazul voievodului Leustachius, al Doilea Țarat Bulgar luând naștere după revolta Asăneștilor din 1185.

Bineînțeles, o primă problemă care se pune este dacă demnitatea de *gyula* s-a transformat prin intermediul populației locale în voievod. O a doua problemă care se pune în acest sens poate fi că, după instaurarea autorității maghiare, suveranii au folosit, ca în cazul Croației, titluri utilizate deja de populația locală pentru a fi acordate reprezentantului său, în acest caz în Transilvania.

Abrevieri bibliografice

- Anonymi Bele Regis Notarii 1934 – „Anonymi Bele Regis Notarii 1934”, în Gh. Popa-Lisseanu (editor) *Gesta Hungarorum, Izvoarele Istoriei românilor*, vol. I, București 1934
- Barford 2001 - P. Barford, *The Early Slavs Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, New York, 2001
- Biliarsky 2001 - I. Biliarsky, „Some Observations on the Administrative Terminology of the Second Bulgarian Empire (13th-14th centuries)”, în *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 25, 2001, p. 69-89
- Biliarsky 2011 - I. Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden-Boston, 2011
- Chronicon Pictum Vindobonense 1934 - *Chronicon Pictum Vindobonense*, în Gh. Popa-Lisseanu, (editor), *Izvoarele Istoriei românilor*, vol. I, București 1934
- Constantine Porphyrogenitus 1967 - Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik (editor), Washington, 1967
- Curta 2001 - F. Curta, *Making of the Slavs History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge, 2001
- Engel 2001 - P. Engel, *The Realm of Saint Stephen. A History of Hungary 895-1526*, traducere A. Ayton, Ed. I. B. Tauris, New York - Londra, 2001
- Fine 1994 - J. V. A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1994
- Hanak 2014 - W. Hanak, *The Nature and Image of Princely Power in Kievan Rus', 980-1054. A Study of Sources*, Leiden-Boston, 2014
- Hazard Cross et alia 1953 - S. Hazzard Cross, O. Sherbowitz-Wetzor (editori), *Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, Cambridge Massachusetts, 1953
- Kazhdan 1991 - A. Kazhdan, (editor), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford, 1991
- Kmietowicz 1976 - F. Kmietowicz, *Ancient Slavs*, Wisconsin, 1976

- Lupaș 1944 - Ioan Lupaș, *Istoria Românilor*, Sibiu, 1944
- Madgearu 2007 - Al. Madgearu, *Organizarea Militară Bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgoviște, 2007
- Makkai 2001 - L. Makkai, "Transylvania in the Medieval Hungarian Kingdom (896-1526)", în B. Köpeczi (editor), *History of Transylvania*, New York, 2001, p. 331-587
- Nicolle et alia 1999 - D. Nicolle, A. McBride, *Armies of Medieval Russia 750-1250*, Oxford, 1999
- Obolensky 1994 - D. Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, New York, 1994
- Obolensky 2002 - D. Obolensky, *Un Commonwealth Medieval: Bizanțul*, București, 2002
- Petkov 2008 - K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century The Records of a Bygone Culture*, Leiden-Boston, 2008
- Róna-Tas 1999 - A. Róna-Tas, *Hungarians And Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapesta, 1999
- Róna-Tas 2007 - A. Róna-Tas, „The Khazars and the Magyars”, în P. B. Golden, H. Ben-Shamai, A. Róna-Tas (editori), *The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Boston-Leiden, 2007, p. 269-278
- Sălăgean 2003 - T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003
- Sălăgean 2006 - T. Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la Istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX-XI*, Cluj-Napoca, 2006
- Simonis de Kéza 1935 - Simonis de Kéza, „Chronicon Hungaricum”, în Gheorghe Popa- Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. IV, București, 1935
- Subtelny 2000 - O. Subtelny, *Ukraine A History*, Toronto, 2000
- Živković 2012 - T. Živković, *De conversione croatorum et serborum. A lost source*, Belgrad, 2012
- Zimonyi 2016 - I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century*, Leiden-Brill, 2016